

20. Yüzyıl Başlarında Diyarbakır'da Olaylar: Ermeniler, Hamidiye Alayları ve Bölge İleri Gelenleri

JOOST JONGERDEN

Özet

1990'lı yıllarda Türkiye'nin Güneydoğu ya da Kürdistan bölgesinde¹ köylerin boşaltılması, tarihteki diğer köy boşaltma olaylarını yeniden canlandırmıştır. Bu makalede, 1990'lı yıllarda yaşanan zorunlu göç deneyimi ile birlikte, bundan çok daha önce, 20.yüzyılın başlarında yaşanmış olan ve sözlü kaynaklara dayanarak elde edilen, Ermeni ve diğer Hıristiyan köylülerin yaşamış olduğu deneyimler birlikte tartışılmış ve 1895 ile 1915 tarihleri arasında Diyarbakır'da yaşanan şiddet ve yıkım olaylarının mikro tarihsel boyutta yeniden tarif

¹ Bu çalışmanın hazırlanması süresince önemli bir isimlendirme sorunuyla karşılaştım: Araştırmaya dahil ettiğim geniş bölgeyi ve örnek olay incelemesine konu olan köylerin yer aldığı coğrafyayı nasıl tanımlayacaktım? Tanımlama aslında tarafsız bir eylem değildir ve seçilen kavramlar kastedilenin dışında anlamlarla yüklüdür. Kısacası ve konumuz açısından da isimlendirme, yerleşim alanlarının (*space*) politik olarak tanımlanmasını kapsayan bir süreçtir. İşte bu nedenle, burada, '*Kürt bölgesi*' teriminden uzak durmayı yeğledim, çünkü bu terim belli bir coğrafya veya bölgeye hemen *belirli bir sosyal kimlik* kazandırmaktadır. Halbuki yerleşim alanlarında sosyal kimlikler kesin çizgilerle birbirlerinden ayrılmış halde ve kendi içinde homojen olarak bulunmazlar. Yerleşim alanlarının tanımlanması, örneğin Türk, Kürt, Ermeni, Çerkez veya Laz bölgesi diye adlandırılması, bu yerlerin bu milliyetler tarafından sahiplenilmesini, belli bir etnik grubun hakimiyetini ve diğerleri üzerindeki boyunduruğunu ima etmektedir ve potansiyel olarak tehlikelidir (bu tür tanımlamalar, belli bir bölgeyle bağlantılandırılan kültürel kimliğin hakimiyetine itaat etmeyen veya bu hakim kimlikle uyuşmayanların etnik temizliğine davetiye çıkarabilir). Bu yüzden araştırmamda *Kürt bölgesi* terimini kullanmam söz konusu olamazdı.

Ayrıca Türkiye'de Kürtlerin yaşadığı bölgelere, *Doğu* (1980'li yıllara kadar) veya *Güneydoğu* (1980'li yıllardan bu yana) da denmekte ve bu isimler iki ayrı idari bölgeyi tanımlamaktadır; bunlardan birincisi Doğu Anadolu Bölgesi ve diğeri de Güney Doğu Anadolu Bölgesi'dir ve kısaca *Doğu* ve *Güneydoğu* olarak ifade edilmektedir. Dolayısıyla *Doğu* ve *Güneydoğu* terimleri, şüphesiz birbirinden oldukça farklı olan hem beşeri coğrafyayı hem de idari bölgeyi içine alır ve bu çalışmanın kapsamından tamamen farklıdır. Daha da ötesi, bu bölgenin doğuda ya da güneydoğuda olması sadece Türklerin perspektifinden baktığımızda geçerlidir. Kürtlerin bakış açısına ve politik tahayüllerine göre ise bölge Kürdistan'ın kuzeyinde ya da kuzeydoğusunda yer almaktadır; zira Kürt milliyetçileri bölgeyi genellikle Kuzey-Batı Kürdistan olarak adlandırmaktadırlar. Bölgedeki Kürtler yaşadıkları coğrafyayı 'Kürdistan' yerine üstü kapalı olarak (euhhemistic) *bölge* ya da *bizim bölgemiz* olarak adlandırıyor ve kendilerini bu şekilde *onlar* ve *onların bölgesinden*, yani Türklerden ve '*bizim bölgemiz*' dedikleri bölgenin haricinde kalan Türkiye'den bu şekilde ayırt ediyorlar. Kürdistan konusunda karşılaştırmalı bir araştırma yapan herhangi birisi için farklı bölgelerdeki (Türkiye, İran, Irak ve Suriye) toprakların Kuzey, Doğu, Güney ve Batı Kürdistan olarak isimlendirilmesi uygun olabilir. Ancak bu araştırmada biz yerleşim sorunları ve insanların toprakla olan ilişkilerinin dinamiğini Türk ulus devletinin oluşumu ile ilintili olarak ele alıyoruz. Bu yüzden araştırmamda bölge ile ilgili terminolojiyi seçerken *Güneydoğu* ve *Türkiye'deki Kürdistan bölgesi* terimlerini kullanmaya karar verdim.

edilmesine çalışılmıştır. Bu çalışmanın temel önermesi geliştirilirken, şiddet olaylarının kaynağı ve nasıl geliştiğinin tam anlamıyla kavranabilmesi için o dönemde bölgenin ileri gelenleri ile onların devletle olan ittifakları arasındaki değişen güç dengeleri ve bunların yerel uzantılarının etkilerinin dikkate alınmasının öneminin vurgulanması ve mikro araştırmalarda ortak araştırma projelerine duyulan ihtiyacın altının çizilmesi amaçlanmıştır.

Giriş

Türkiye'nin güneydoğusundaki köylerin çok büyük bir bölümü, 1990'lı yıllarda, özellikle 1991 ile 1995 tarihleri arasında Türk Silahlı Kuvvetleri ve silahlı 'köy korucuları' tarafından sistemli olarak insansızlaştırılmış ve yakılmıştır. Daha sonra devlet tarafından ilan edilen geri dönüş projeleri genellikle gerçekleşmemiş, buna rağmen yerlerinden edilmiş nüfus 1999 yılından itibaren boşaltıkları yerlere geri dönmeye başlamıştır. Yayınlanacak olan bir başka makalede dört köyü kapsayan örnek olay incelemesinde (case study), adına 'köye dönüş' denen bu sürecin nasıl çok boyutlu bir olgu olduğunu ve bu sürecin sonunda bölgede ortaya çıkan yeni yerleşimin seyrini ve bu seyrin oluşum biçimini ortaya koymuştum. Örnek vaka incelemesinde yer alan bu dört köy Diyarbakır ve yöresinde bulunmaktaydı. Araştırmam sırasında edinmiş olduğum bilgilere göre araştırma için seçmiş olduğum bu dört köyde eskiden Hıristiyanlar yaşamıştı. Çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu ama aralarında Süryanilerin de bulunduğu bu Hıristiyan nüfus 1895 yılındaki Ermeni karşıtı isyanlar sırasında tahliye edilmiş, kalanlar da 1915 olayları sırasında ya sürülmüş ya da öldürülmüşlerdi. Sonuç olarak bu süreç bugün Türkiye'nin güneydoğusunda eskiden yaşamış olan Ermeni nüfusun eliminasyonu ile sonuçlanmıştır.

Araştırmamın başında, örnek olay incelemesi için seçmiş olduğum köylerde daha önce Hıristiyanların yaşamış olduğundan haberdar değildim. Ancak köye dönüş olgusuyla ilgili çalışmalarım ilerledikçe, köylülerin, Hıristiyan nüfusun bu topraklardan sürülmesi ve yok edilmesiyle sonuçlanan tehcir², katliam ve jenosit³ olaylarından sık sık bahsettiklerine şahit oldum. Tarihte daha önceden yaşanmış olan sürgün ve katliamlar, daha yakın zamanda, yani 1990'lı yıllarda Türk Silahlı Kuvvetleri'nin zorla boşaltmış olduğu köylerle birlikte yeniden gündeme gelmiştir. Yaşadıkları yerlerin boşaltılması -yani Hıristiyan nüfusun 1895 ya da 1915'te boşaltılmak zorunda kalmış olduğu yerler Kürt kökenli köylülerin içinde yaşadıkları ussal evrenin bir parçasıydı ve bu kez yerlerinden zorla çıkarılan kendileri olmuştu.⁴ İşte

²Bugünkü Türkçe de 'sürgün' ya da 'göçe zorlama' anlamına gelen 'tehcir' kelimesi genellikle 1915 tarihinde yaşanan olayların tanımı için kullanılmaktadır. Tehcir, geçmişte bir Osmanlı politikası olarak ortaya çıkmış, ve Mayıs 1915'te yasalaşmıştır. Bilindiği gibi, bugün Türkiye'de 'Ermeni katliamının' kabul edilmesi, sürgünle katliamlar arasındaki ilişkiler ve *soykırımın* uluslararası tanımı önemli bir tartışma konusu olmaya devam etmektedir.

³Jenosit teriminin, Fransızcadan gelmesine ve Türkiye'de genellikle aydınlar tarafından kullanılması rağmen, köylüler tarafından da kullanılıyor olması, 1990'lı yıllarda köylerinden sürülmüş ve daha sonra köylerine dönmüş, kendilerini uzun süre politik bir şiddetin ortasında bulmuş bu köylülerin oldukça politize olduğunu akla getirmektedir.

⁴1990'larda Kürtlerin maruz kaldığı olayların eskiden yaşanmış olan Ermeni karşıtı olayları yeniden canlandırması aslında sık karşılaşılan bir durum haline gelmiştir. Kürtlerin ve Ermenilerin iki ayrı zaman

Diyarbakır'da 1895 ve 1915 tarihlerinde yaşanan Ermeni karşıtı şiddet olaylarını da köy araştırmalarıma dahil etmeye karar vermiş olmam, farklı zamanlarda ve farklı etnik gruplardan insanların aynı topraklar üzerinde benzer bir trajediye maruz kalmış olmaları nedeniyledir. Bu çalışmanın çıkış noktası yüz yüze görüşme yaptığım köylülerin sözlü ifadelerine dayanmaktadır. Elbette bu sözlü ifadelerin gerçekliği, ikincil kaynaklar ve arşiv kayıtlarından araştırılmış ve araştırma sonunda bu ifadelerin bir kısmının doğruluğu teyit edilmiş, bir kısmı ise doğrulanamamıştır.

Bu konuda asıl çarpıcı olan, 19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başlarındaki şiddet olaylarını konu alan araştırmaların büyük bölümünün, kısır bir tartışma olarak süregiden 'soykırımdır', 'soykırım değildir' monoloğunun bir parçası olmasıdır. Bu tartışmaların, genel olarak samimi bir diyaloga hizmet etme eğiliminden uzak olduğu inancındayım, çünkü görünen odurki bu tartışmaya katılan araştırmacıların hedefi sanki genel teoriler ve öneriler üretmektir (Deringil, 1998, s. 69).⁵ Bazı istisnalar dışında (bkz. Wiessner, 1997), bu konuda 'mikro araştırmalar' neredeyse yok denecek kadar azdır. Oysa, Anadolu'daki Ermeni nüfusun büyük oranda öldürülmesi ve yok edilmesiyle sonuçlanan süreci tam anlamıyla kavrayabilmemiz için, mikro düzeyde monografi araştırmaları zaruridir. Bölgede yaşanan ve kırılma noktası olarak adlandırabileceğimiz bazı olayları tam olarak kavrayabilmek için oradaki değişim sürecinde yer alan sosyal ilişkileri bölgesel çerçevede (örneğin köy bazında) incelemek gerekir (Deringil, 1998, s. 69). Araştırmada incelemek üzere ele almış olduğum dört köyün tarihi, bu köylerin 1990'lı yıllardaki boşaltılma ve yıkımından bir süre sonra yaşanan geri dönüşler kapsamında ele alındığı için, benim bu köylerin mikro tarihini yazma teşebbüsüm tabii ki sınırlı kalmıştır. Buna rağmen, elde edebildiğim veriler bizi bölgedeki farklı nüfus grupları ve bu gruplar arasında değişen güç dengesinin, Diyarbakır ve yöresindeki Hıristiyan nüfusun katledilmesinde çok önemli bir rolü olduğu ve yaşanan olayların kavranmasında bu ilişkilerin kritik öneme sahip olduğu sonucuna götürmektedir. Bu makalede, ilk olarak, Diyarbakır vilayetindeki nüfusun özelliklerini tarihsel çerçevede ele alacak. Diyarbakır (Diyarbakır), altı Osman doğu vilayetlerinden birisi olup, yoğun bir Ermeni ve Hıristiyan nüfusuna sahiptir (Karpat, 1985, s. 51). Buda açıklıyor ki bu bölgedeki köylerin tarihini inceleyerseniz Ermeni ve Hıristiyan sorunu ile karşılaşmanız ihtimali büyüktür. Daha sonra seçmiş olduğum köylerin tarihlerini 20.yüzyıl başlarından itibaren Hıristiyan nüfusu açısından inceleyecek ve sonuç bölümünden önce de 1895 olayına daha geniş (bölgesel) bir perspektiften, Diyarbakır vilayeti üzerinden bakacağız. Bu çerçevede Hamidiye Alayları üzerinde de duracağız. Hamidiye alayları üzerine epey yazılmıştır. Amacımız bu yazılanları burada değerlendirmek değildir. Bu makaledeki amaç, mikro-analiz bir perspektiften konuyu yeniden tanıtmak. Bunun yoluda tarihi genel olarak değil mikro düzeyde incelemektir.

diliminde yaşamış olduğu olaylar pek çok yayın ve makalede sanki tek bir toplumsal dünyanın acı ve kederi olarak ele alındığı görülmektedir (bkz. Aslan, 2006).

⁵ Örneğin Vahakn Dadrian tarafından yapılan ve jenositi ince detaylarıyla anlatan çalışmaları (Dadrian 1993, 1999), yakın geçmişte Guenter Lewy tarafından eleştirilmiş (Lewy, 2005a), tesadüfi bir şekilde Dadrian bu konuda ki baş yapıtını aynı yıl içinde yayınlamıştır (Dadrian, 2005a). Lewy'nin eleştirisinin bir özeti The Middle East Quarterly'de yayınlanmış (Lewy, 2005b) ve akabinde Dadrian'dan zehir zemberek bir cevap Ermeni Soykırım Forumu adlı web sitesinde yayınlanmıştır. Örneğin Dadrian şöyle demiştir: 'İnsan bu durumda kendini (bu kişinin), nereden ve nasıl yardım almış olabileceğini merak etmekten alıkoyamıyor (Dadrian, 2005b).' Bu 'tartışma' Quarterly'de yer alan Lewy'nin cevabi yazısıyla devam etti (Lewy, 2006). Bu tartışmanın belki de en çarpıcı yanı tartışmaya katılan taraflardan birinin diğerini birden çok defa tamamen ve kesinlikle yanlış olmakla suçlamasıdır ki belki aslında iki taraf ta yanlıştır (belki de gerçekten bir taraf 'doğru' diğer taraf 'yanlıştır' ancak tartışmada taraflar birbirlerinin fikirlerini 'abesle iştigal' olarak değerlendirilmektedirler.

Diyarbakır ilindeki nüfusun özellikleri: Nüfusun bileşimine genel bakış

Diyarbakır nüfus kayıtlarını incelediğinizde, buradaki nüfus bileşiminde ciddi dalgalanmalar yaşandığı görülmektedir. Bu dalgalanma, hem genel nüfus hem de Müslüman ve Hıristiyan nüfus oranları bakımından ciddi değişimler olarak gözlenmektedir. Bu değişimlerin bir kısmı gerçek değişimler iken bir kısmı da farklı nüfus kayıt yöntemlerinin uygulanmasından kaynaklanmaktadır. Bu kayıtları detaylı bir şekilde incelemek tabii ki bu çalışmanın sınırları dışındadır; ancak makaleye katkı yapacağına inandığım için burada sadece ilk Osmanlı nüfus etütleri olan 1518 ve 1540 tarihli *tahrirler* ve 19. yüzyıl sonunda Diyarbakır merkez, vilayet ve sancaklarının nüfus özelliklerini gösteren kayıtlar ele alınmıştır.

1507 yılında, Şah İsmail, Diyarbakır'ı, Anadolu'yu bir asırdır yönetmekte olan Akkoyunlu Hükümdarlığı'nın elinden alarak Şii Safevi Devleti'ne katmıştı. Sünni Kürtlere güvenmeyen Şah, buralara Şii mezhebine mensup valiler atadı. Safevilerin buradaki hükümdarlığı ancak sekiz yıl sürdü ve 10 Eylül 1515'te Diyarbakır şehri (o zamanki adlarıyla, Diyarbakır, Diyar-i Bekir veya Amid) bölgede Osmanlı Hükümdarlığı (Sünni) ile işbirliği içinde olan Sünni birlikler tarafından ele geçirildi. Diyarbakır'ın fethedilmesinin zemininin, nihayet Diyarbakır'dan atılmış olan Akkoyunlu hükümdarının bir zamanlar vezirliğini yapmış olan Kürt lider İdris Bitlisi tarafından hazırlandığı söylenmektedir (Bruinessen, 1988, s.14; İlhan, 1981, s. 415). Mardin Kalesi'nin de 1516-17 yıllarında düşmesiyle, Diyarbakır ve yöresinin Osmanlılar tarafından fethi tamamlanmış oldu.

Diyarbakır, uzun zamandır büyük Ermenistan'ın da bir parçasıydı. Vilayetteki köylülerin çoğunluğunun Ermeni olduğu görülüyordu, ancak vilayet genelinde Hıristiyanlar çoğunlukta değildi. Diyarbakır'ın heterojen nüfusunda en büyük çoğunluk Müslümanlardı ve bu Müslümanların çoğu da Kürtçe konuşan nüfustan oluşuyordu (Bruinessen, 1988).

Diyarbakır, Osmanlı İmparatorluğu tarafından ele geçirildikten sonra, 1518 ve 1540 yıllarında, vergi amaçlı arazi ve nüfus kayıt çalışmaları yürütülmüştür. Bu çalışmalara göre, Diyarbakır vilayeti, kuzeyde dağlık Hani (Hini), Tercil ve Kulp, güneyde Mardin'in batısındaki dağlara kadar uzanan Tilek Ören (bugünkü Yollarbaşı) şehri, batıda Siverek ve Aşun, doğuda ise Beşiri'den oluşuyordu. 1518 tarihli Osmanlı tahrir defterlerine göre, Diyarbakır sancağı 470 köy ve 144 metruk mahalden oluşmaktaydı. Diyarbakır şehri hariç, sancakta üç kasaba bulunuyordu; bunlar Hani, Tilek Ören ve Satı Kendi idi. Osmanlı kayıtlarına göre, 1518 yılında Diyarbakır vilayetinin nüfusu yaklaşık 60,000 kişiydi ve bunun yüzde 20'sini Hıristiyanlar oluşturuyordu. Rakamlara yakından bakıldığında Hani (769 kişi), Tilek Ören (608 kişi) ve Satı Kendi (625 kişi) gibi bazı kasabalarda Hıristiyanların az farkla da olsa çoğunluğa sahip olduğu görülüyordu. En az elli haneli toplam 17 köyü incelediğimizde, beş köyün tamamen Hıristiyanlardan, üç köyün hem Hıristiyan hem Müslümanlardan, üç köyün aşiret bağı olmayan Müslümanlardan ve kalan altı köyün de Kürt aşiretlerine bağlı (Basiyan, Bereazi, Bocıyan, Reşi ve Zeylan aşiretleri kendilerine ait bir kaç köy ve mezraya sahiptiler) Kürt köylülerinden oluştuğunu görmekteyiz (İlhan, 1981, s. 423).

Bu tabloya yansıyan kayıtlara göre, Osmanlıların yapmış olduğu iki tahrir arasında geçen yaklaşık yirmi senede Diyarbakır şehrindeki Hıristiyan nüfus dikkat çekici bir oranda artmıştır (bkz.Tablo 1). Bu belirgin artışın sebebi, köylerden kente göç olamazdı, çünkü Hıristiyan nüfus bütün bölgede yüzde 64 ile yüzde 420'lik bir sıçrama göstermişti. Bu arada, daha yavaş bir seyir izlemekle birlikte, Müslüman nüfusta da önemli bir artış gözlenmiştir. Örneğin Hani'de toplam nüfus 1518'de 769 iken, 1540'a geldiğimizde yüzde 350'lik bir artışla 3,512'ye yükselmiştir. Demek ki, geçen süre zarfında hem Müslüman hem de Hıristiyan nüfus artış göstermiş, ancak Hıristiyan nüfustaki artış daha dikkat çekici olmuştur.Hani'deki Hıristiyan nüfus önceden toplam 395 kişi iken, yüzde 400'ün üzerinde bir artışla 2,052 kişiye yükselmiş; yani Hıristiyan nüfusa 1657 kişi daha katılmıştır. Öte yandan Müslüman nüfusta 1,166 kişi artmış, burada yaşayanlar 1518'de 374 kişi iken bir sonraki nüfus kayıtlarında neredeyse yüzde 300'lük bir artışla 1,540'a yükselmiştir. Bu türden yüksek oranlı ve dikkat çekici nüfus artışları sadece Hani gibi büyük yerleşimlerde değil küçük yerleşim birimlerinde de gözlenmektedir (İlhan, 1992-1994, s. 62). İlhan'a göre bu ani nüfus artışlarının asıl nedeni Diyarbakır'ın Osmanlı İmparatorluğu kontrolüne geçmesinden sonra Güneyde Safevilerin kontrolünde kalmış olan nüfusun buraya göç etmesinden kaynaklandığı yönündedir.

Diyarbakır *şehir nüfusu* kayıtları burada yaşayan nüfusun bileşiminde de büyük dalgalanmalar yaşandığı izlenimini vermektedir. Belki genel olarak ele aldığımızda, Osmanlı kaynaklarının yabancı kaynaklara kıyasla nüfus kayıtlarını daha düşük göstermiş olduğu sonucuna varabiliriz. Öte yandan, farklı kaynaklardan alınan kayıtların karşılaştırılmaya çalışılması kolayca yanlış bir tarife de neden olabilmektedir. Buna rağmen aynı kaynaklardan alınan (Diyarbakır Salnamesi, bölgeyle ilgili devlet kayıtları) kayıtlar da aynı büyük dalgalanmaları göstermektedir. Örneğin; 1880'li yıllarda Diyarbakır şehir nüfusunun üç kat birden arttığı görülmektedir, halbuki 1870'li yıllarda nüfusta küçük ama önemli bir azalma gözlenmiştir (bkz.Tablo 2). Burada değinmiş olduğumuz Safevi ve Osmanlı hanedanlığı arasındaki el değişimine bağlı olarak değişen çıkar dengelerinin etkilemiş olduğu nüfus hareketlenmeleri hariç, genel olarak, bu büyük nüfus dalgalanmalarına açlık (1757) ve salgınların (1762,1799/1800,1815/1816,1846) yol açtığı sanılmaktadır.

19. yüzyıl sonunda, Diyarbakır şehir nüfusunun hala heterojen olduğu ve burada Sünni Müslümanlar, Katolik ve Gregoryen Ermeniler, Süryaniler, Yakubiler, Keldaniler, Protestanlar, Ortodoks ve Katolik Rumlar, Yezidiler, Yahudiler ve Çingenelerin (Kıptî) yaşadığı bilinmektedir (Yılmazçelik, 1995, s.115). Tuncer'e göre (2002, s.191), 1890 yılında Diyarbakır şehir nüfusu 27,000 kişiydi. Tuncer'in verilerine göre dini grup olarak en büyük nüfusa Sünni Müslümanlar sahipti (10,000 kişi), ancak bütün Hıristiyanları tek bir grup olarak ele aldığımızda çoğunluk Hıristiyandı (17,000 kişi). Hıristiyanların kendi içinde ise en büyük çoğunluğu sırasıyla Ermeniler (9,900), Süryaniler (2,500), Rum Ortodokslar (1,800), Keldaniler (1,600) almakta ve en son sırada protestanlar (1,000) bulunmaktaydı. Oysa başka kaynakların verilerine göre Diyarbakır'daki toplam nüfus 44,000 idi ve bu nüfusun içindeki, Hıristiyan sayısı 20,000 civarındaydı. Bu kaynaklara göre (19. yüzyılın sonunda), 20,000 Hıristiyanın 14,000'i Ermeniydi ve bu rakamlardan görüldüğü gibi Hıristiyanlar burada küçük bir farkla azınlığa düşerek (%45) en büyük 'azınlık' grubunu oluşturuyordu. Diğer başka kaynaklar ise bunun tam tersinin doğru olduğunu, Diyarbakır şehrindeki Hıristiyan nüfusun 10,000'den daha fazla olmadığını ve toplam nüfusun ancak % 30'unu oluşturduğunu iddia etmektedirler (Bulut, 2001; Yılmazçelik, 1995, s. 115).

Diyarbakır vilayet nüfusuyla ilgili devlet kayıtları da Müslüman ve Hıristiyan nüfus oranında büyük farklılıklar göstermektedir. 1901-02 *Salname-i Diyarbekir* kayıtlarına göre, 19. yüzyıl sonunda Diyarbakır vilayetindeki toplam Müslüman nüfus 314,720 iken, gayrimüslimler (çoğunlukla Hıristiyanlar) 84,065 idi, yani nüfusun yaklaşık % 80'i Müslüman, % 20'si de gayrimüslimlerden oluşuyordu. Aynı kaynak, bu tarihte Diyarbakır sancağındaki toplam nüfusun 161,237 kişi olduğunu, bunların 121,587'sinin Müslüman, 39,640'ının gayrimüslimlerden oluştuğunu ve bu toplam içinde Müslüman ve Hıristiyan nüfus oranının sırasıyla yaklaşık % 75 ve % 25 olduğunu göstermektedir. Bu kayıtlardaki Ermeni nüfus, vilayet için 46,237, sancak genelinde ise 26,784 kişi olarak verilmektedir. Bu da oran olarak sırasıyla yaklaşık % 16'ya ve % 12'ye tekabül etmektedir (bkz. Tablo 3). McCarthy'ye göre, 1895 ve 1912 yılları arasında Diyarbakır vilayetinde Ermeni nüfusu'nun oranı % 14 ve % 16 arasında değişmektedir (McCarty, 1983, s. 69). Karpat'in rakamları biraz daha farklıdır. Onun verilerine göre 1897 yılında Diyarbakır vilayetinde Ermeni nüfusu % 14.4 ve Diyarbakır sancak'ın Ermeni nüfusu % 18.1 idi (bkz. Tablo 4) .

Ermeni Patrikhanesinin sağlamış olduğu verilere göre, 1878 tarihinde Diyarbakır vilayetindeki Ermeni nüfus 150,000 kişi (toplam nüfusun yaklaşık %40'ı) ve Diyarbakır sancaklarındaki toplam Ermeni nüfus da 53,590 (yaklaşık %33) kişidir. Patrikhanenin rakamları *Salname* kayıtlarına kıyasla, Diyarbakır'daki Ermeni nüfusun belirgin bir şekilde daha fazla olduğunu göstermektedir. Hatta Patrikhane rakamları *Salname*'deki vilayet-sancak arasındaki oran farkını da tersine çevirmektedir. Şöyle ki; devlet rakamları Diyarbakır sancaklarındaki Ermeni nüfusun genel nüfusa oranını daha fazla gösterirken (%16'ya karşılık, % 12, yani dörtte bir oranında daha fazla), Patrikhanenin rakamlarında *vilayetteki* Ermeni nüfusun sancaklara göre daha yüksek bir orana sahip olduğunu (%33'e karşılık %40 oranı ile yaklaşık dörtte bir oranında bir fazlalık söz konusudur) göstermektedir⁶.

Devletin *Salname-i Diyarbekir* kayıtları ile Ermeni Patrikhanesinin kayıtları arasındaki farklar belki bu kayıtların toplanma biçiminden kaynaklanıyor olabilir. Şöyle ki, her iki tarafta da kayıtların oluşumuna baktığımızda bu kayıtların aslında bir *sayım* sonucunda değil, idari kayıtlardan edinilen bilgilerin toplanmasıyla elde edildiğini görüyoruz. Üstelik her iki tarafın temel aldığı idari kayıt türleri birbirinden çok farklıdır. Bunu biraz daha açıklayacak olursak, örneğin Osmanlı kayıtlarının genellikle vergi, meslek ya da nüfus ve vergi kayıtlarında yer alan hane reisi ve hane halkı bilgilerine dayandığı görülmektedir. Patrikhanenin verdiği rakamlar ise kilise kayıtlarına ait vaftiz ve ölüm sertifikalarındaki bilgilere dayanmaktadır. Bu kayıtların politize olmuş olma olasılığını bir yana bıraksak bile, bu rakamlarda gerçek rakamlara göre çarpıklıklar olmasını beklemek doğaldır. Çünkü Osmanlı kayıtlarındaki zayıflık, kayıtların tutulması ile ilgili yapılaşma zayıflığından ya da bu kayıtları tutacak kurumların hiç olmamasından kaynaklanıyordu. Diğer taraftan Patrikhanenin de Ermeni olmayan (Müslüman) nüfusla ilgili fazla bir kayıtları yoktu. Patrikhane resmi kayıtları kabul etmiyordu ve Müslüman nüfusunu sayma imkanları olmadığı için de Müslüman nüfus sayımı

⁶ Kayıtlardaki Müslüman ve gayrimüslim yerleşim yerleri ile ilgili rakamlar da büyük farklılıklar göstermektedir. Diyarbakır vilayeti 1691 cizye vergi kayıtlarında sadece 62 köy yer alırken (Erpolat, 2004, s.198-199), vilayette sadece bu 62 köyün gayrimüslim nüfusu olduğunu işaret ediyordu (cizye Osmanlıların gayrimüslimlere uyguladığı bir vergi türüydü). Ancak, Ermeni Gazetesi Agos'un yayınlamış olduğu istatistiklere göre ise 18'inci yüzyıl sonunda Diyarbakır vilayetindeki Ermeni yerleşimi sayısı yaklaşık 180 idi ve 2,000'den fazla insane şehir civarındaki 24 köye dağılmıştı. (Tütenk, 1956/1957/1958).

Not: Ermenilerin yaşadığı bu 24 kırsal yerleşim birimleri Diyarbakır'ın Kuzey ve Güneydoğu bölgesinde, Alipunar ve Kırabil yöresinde bulunmaktadır-Jongerden.

kayıtları sadece tahmin üzerinedir. Patrikhane sadece tahmin ettiği Müslümanların sayısını daha az gösterdiğinden Ermeni nüfus oranı fazla görünüyor (McCarty, 1983, s.50-51).

Konu ile ilgili farklı kaynaklar dikkat çekici değişiklikler gösterse de en düşük istatistiki veriler bile 19. yüzyılın sonlarında Diyarbakır'da önemli bir Hıristiyan ve Ermeni nüfusun yaşadığı sonucunu vermektedir. Burada referans almış olduğumuz en düşük oran, yani Diyarbakır vilayetindeki toplam Ermeni nüfusunun % 12'lik oranı ile en yüksek oran olan Patrikhanenin %40'lık oranı arasındaki fark çok ciddi bir boyuttadır. Ancak günümüzde Diyarbakır'da yaşayan ve neredeyse toplam nüfusun %1'ini bile bulmayan- çok az sayıdaki Hıristiyan nüfusla kıyasladığımızda yukarıda değinmiş olduğumuz *ciddi oran farkı* bile önemsiz görünmektedir.

Örnek olay incelemesi : Geri dönüşün yaşandığı köylerde durum

Daha önce de açıklamış olduğumuz gibi, araştırma çerçevesinde dört köy, 'örnek olay' incelemesi için seçilmiş ve halen Güneydoğu Anadolu'nun kırsal kesimlerinde yaşanmakta olan 'geri dönüş' sorunu ile ilgili bu çalışmanın çerçevesi bu şekilde çizilmiştir. Bahsi geçen köylerdeki yeniden yerleşim sorunlarını ve 20. yüzyılda bu köylerde yaşamış olan Hıristiyan nüfusu etkileyen olayları kısaca ve köyleri tek tek ele alarak inceleyeceğiz. Önce Beruk ve Mira köyleri ile başlayacağız; ancak maalesef ki bu köyler hakkında çok sınırlı bir bilgiye ulaşılmıştır. Arkasından biraz daha fazla bilgiye ulaşmış olduğum İslamköy ve Matrani köylerini ele alacağız.⁷

İlk köyümüz Beruk, orada yaşayan, yani 1991 yılındaki boşaltmadan önce köyde yaşamış olan köylüler tarafından 'eski Ermeni köyü' olarak anılmaktadır. Ancak köylülerin bu konuda bütün bildikleri 'eski Ermeni köyü' bilgisinden ibarettir, çünkü onların ataları, Beruk'a 1935 yılı civarında, yani Ermeni nüfusun Güneydoğu Anadolu'dan elimine edilmesinden yaklaşık yirmi yıl sonra yerleşmişlerdir. Hıristiyan nüfusla ilgili bu bilgiye, çalışmamın sonlarına doğru ulaşmış olduğum için bu konuyu araştırmaya fazla vaktim kalmamıştı.

Mira ise 15 haneli, toplam 135 nüfuslu küçük bir Ermeni köyü. Köy, 1915'ten önce büyük bir nüfusa ve yüksek oranda Ermeni yerleşimine sahip olmuş olan Garzan kazasına yakındır.⁸ Anlatılanlara göre komşu köylerden birinde yaşayan bir şeyh, Mira'yı Ermenilerden oniki öküz karşılığında satın almış. Yaklaşmakta olan karışıklık ve terör olaylarını öngören bölgedeki Ermeniler taşınamayan varlıklarını satarak Suriye'ye kaçmaya başladığında, bu durumu fırsat bilen şeyh de Ermenilerin topraklarını yok pahasına ele geçirmiştir.

⁷ 'Beruk' ve 'Mira' köylerin gerçek isimleri değildir. Araştırmaya konu olan köylere araştırmacı tarafından bu çalışma için verilmiş isimlerdir.

⁸ Garzan'ın nüfusu 18,636 olarak biliniyordu, bu nüfusun 8,282'sinin Ermeni, 7,599'unun Kürt ve 1,600'ünün de Keldani (Bunun %45'i Ermeni, %50'den fazlası Hıristiyan) olduğu söyleniyordu (Kévorkian & Paboudjian, 1992, s. 502).

Araştırmaya dahil ettiğim üçüncü köy olan İslamköy, dört ayrı mahalleden oluşan birleşik bir köydür. İslamköy, Kuyu, Vank, Huş ve Tur adlı mahalleden ve bağlı birkaç mezradan oluşuyor. İslamköy'ün bugünkü sakinlerinin çoğunluğunu Bingöl (özellikle Solhan ve Genç kazalarından gelen) ve Muş'tan buraya göç eden Kürtler oluşturmaktadır. 1994 yılında İslamköy'ün boşaltılmasından önce muhtarlık binası ve okul, köyün merkezi sayılan Kuyu'da bulunuyordu.

Köyde bugün yaşayan köylülerin anlattıklarına göre, 1915 yılındaki sürgün ve katliamlardan önce İslamköy'de Ermeniler yaşamaktaydı. O zaman köyün merkezi sayılan ya da (sembolik olarak) merkez işlevi gören mahallesi büyük ihtimalle köyün dini merkezinin bulunduğu Vank idi. Bugün burada yaşayan köylüler eskiden Vank'ta bir kilise olduğunu anlatıyorlar. Ancak *vank* kelimesi Ermenicede manastır anlamına geldiğinden köylülerin kilise dediği yapının aslında bir manastır olduğu ve buraya adını verdiği tahmin edilmektedir.

Başlangıçta ben Vank'ı 50 aileden ve yaklaşık 472 kişiden oluşan Kehirvank olarak teşhis etmişim (Kevorkian & Paboudjian, 1992, s. 495). Ancak İçişleri Bakanlığı yayınlarında (1959) Kehirvank eski adı Nerçik, yeni adı Karabulak olan ve Kulp'un doğusunda bulunan bir köy mezrası olarak tespit edilmektedir. Oysa İslamköy Kulp'un kuzeyindedir. Patrikhane çalışanlarının Haziran-Temmuz 2004 yıllarında bana vermiş oldukları bilgilerde ve İstanbul Patrikhanesi'nin 1912-1913 yıllarında yaptırmış olduğu sayımlarda da Vank (veya diğer üç mahalle) yer almamıştır. Bu kaynakların hiçbirinde, hatta Kevorkian ve Paboudjian dokümanlarında (1992) bile Vank'la ilgili herhangi bir referansa rastlanmamaktadır. Tabii ki bugün orada yaşamakta olan köylüler köylerinde bir zamanlar Ermenilerin yaşadığı konusunda tamamen yanılıyor olabilirler. Ancak orada halen bulunan kilise (manastır) kalıntıları ve Hıristiyan mezarlığının varlığı nedeniyle, bu hiç de inandırıcı bir ihtimal olarak görünmemektedir. O halde geriye bir kaç olasılık kalıyor. Bu olasılıklardan biri şudur: Vank, Ermenilerin yaşadığı bir yerleşim yeri olduğu halde 1915'ten önce, yani 1895 yılındaki olaylar sırasında Ermeni nüfusu katledilmiş ve bu yüzden de 1912-13 yıllarındaki kayıtlara Ermeni yerleşimi birimi olarak girmemiştir. Yine de bu pek mümkün gözüküyor, çünkü öyle olsaydı Kevorkian ve Paboudjian'ın kitaplarında Vank'a değinmeleri gerekirdi. Bir başka olasılık da Vank'ın Ermeni yerleşimi olduğu halde Patrikhane kayıtlarına girmemiş olabileceğidir (Patrikhane o dönemdeki bütün Ermeni yerleşimleri hakkında tam bir bilgiye sahip olmamış olabilir, ya da bu bilgi bugünkü Patrikhane kayıtlarında yer almıyor olabilir veya herhangi bir sebeple Patrikhane çalışanları bu bilgiye ulaşamamış olabilir). Hatta bir başka olasılık da burada yaşayan Ermenilerin İslamköy'e komşu bir başka köy olan Tiyakis (T'iakhs ya da Tias), bugünkü adıyla Narlıca köyüne kayıtlı ya da bağlı gösterilmiş olabilir ki Narlıca'nın eski Ermeni yerleşimi olduğu *kesin* olarak bilinmektedir (Kevorkian & Paboudjian, 1992, s.495). Sınırlı bir zaman diliminde yapmış olduğum araştırmalar ne yazık ki beni kesin bir sonuca götürmedi. Bu konu, esas araştırma konumdan farklı, tali bir konu olduğu için, ben de araştırmayı daha fazla derinleştirmeden bu noktada bırakmaya karar verdim. Böylece İslamköy'ün bir asır önce Ermeni yerleşimi olup olmadığı konusu açıklık kazanmamış olarak kaldı.

Araştırmamıza konu olan son köyümüz Matrani, Diyarbakır'ın güneydoğusunda, 1895'ten önce (1895 olayları aşağıda tartışılmıştır) yüksek oranda Hıristiyan nüfusun yaşamış olduğu Kırtebil yakınlarında bulunmaktadır. Bugün Matrani'de yaşayan halk, buraya eski Ermeni köyü demektedir. Köylülerin ısrarla *matran* kelimesinin Ermenice'de *kale* demek olduğuna inanmalarına rağmen aslında bu doğru değildir. Söylentilere göre, bir zamanlar Matrani'de bir

Ermeni aristokrat yaşıyormuş ve bu kişinin Dicle nehrinin karşı kıyısında, bugün adını Mustafa Kemal'den alan ve onun 16. kolordu komutanıyken Diyarbakır'a geldiği 1917 yılında 11 ay ve 1937 yılında ise iki gün kalmış olduğu ihtişamlı Gazi Köşkü'nün yakınlarında küçük bir kalesi varmış. Köylülere göre, bu efsane kale o zamanlardaki karışıklıkta harap olmuş ve bugün yeniden inşası için arkeologların üzerinde çalışması gereken bir yıkıntı halinde duruyor.

Araştırmalarım sırasında Matrani'nin eski bir Ermeni yerleşimi olduğuna dair hiç bir kanıt bulamadım. Köyün adına İstanbul Patrikhanesi arşivlerindeki kayıtlarda da rastlanmamıştır. Hatta Kevorkian ve Paboudjian'ın *Osmanlı İmparatorluğunda Ermeniler* (Armenians in The Ottoman Empire, Kévorkian & Paboudjian, 1992) adlı kapsamlı kitaplarında yer alan detaylı köy listelerinde de Matrani ismine rastlanmamaktadır. Kaldı ki, Matrani kelimesi aslında Ermenice değil Aramice bir kelimedir. Süryaniler (ve Keldaniler) *matran* kelimesini, *metropolitan* kelimesine gönderme yapmak için kullanmaktaydılar. Onlara göre, *matran* piskoposluk makamı ve konutuna eşdeğer dini makam anlamındaydı. Biraz daha detaya indiğimizde, *matran* ünvanının *keşişler* için ayrılmış olup, keşişlikten yükselip, piskoposluğun kendi dinlerinde karşılığı olan makama ulaşan ve evli olmayan din adamları için kullanıldığı, aynı mevkiye ulaşip da evli olan din adamlarına da *uskof* (*piskopos*) dendiğini görmekteyiz (Anschütz, 1984, s. 38).

Matrani köyü Diyarbakır'daki en eski köylerden biridir. Köyün adı 1518 yılındaki Osmanlı nüfus ve arazi kayıtlarında geçmektedir. Bu kayıtlara göre köy, toplam dokuz çiftten ve 72 kişilik nüfustan ibaretti (İlhan, 1981, s. 431). Osmanlı İmparatorluğu, bu nüfus çalışmasını vergi toplama amacıyla yaptırmış olduğu için kayıtlar bize aslında köyün zirai üretimiyle ilgili bilgiler vermektedir. Bu yüzden biz bu kayıtlara dayanarak Matrani'deki hububat üretiminin çiftçi hanesi başına yıllık 306 kilogram, köyün toplam üretiminin de yaklaşık üç ton civarında olduğunu biliyoruz. Buradaki çiftçilerin hububattan başka, hayvancılık ve besicilik yaptıkları anlaşılmaktadır. Latin harfleriyle yazılışı biraz farklılaşmakla birlikte (Metranlı, Matrani, Matran kullanılan isimler), köyün adı 1747, 1817 ve 1846 tarihli diğer bazı araştırmalarda da geçmektedir (Yılmazçelik, 1995, s.144-67). Haritalarda ise köy iki farklı alanda yer almaktadır, ancak bunlar birbirine oldukça yakındır ve köylülerin yeni evlerini eski, harap evlerin yakınlarında inşa etmesi nadir görülen bir durum değildir. Bu yüzden köyün eski yerinden bir miktar 'kaymış' olması olasıdır.

Yaptığım yüz yüze görüşmelerde ve arşiv taramalarında, Matrani'de eskiden yaşamış olan halkın dinsel kimliği ile ilgili bilgi edinmeye çalıştım. 2005 yılında Matrani yakınlarında, Dicle Nehri kıyısındaki bir köyden göç etmiş Süryanilerle görüştim. Görüştüğüm insanlar bana Diyarbakır şehrinin doğu ve kuzeydoğusunda (Matrani'nin civarında), yakın geçmişte Hıristiyanların yaşadığı köylerin isimlerinden bahsettiler, ancak Matrani'ye ya da Matrani'de Hıristiyanların yaşamış olduğuna dair bir şey söylemediler. Bu da bende Matrani'nin büyük ihtimalle, en azından yakın geçmişte Hıristiyanların yaşadığı bir köy olmadığı kanaati uyandırdı. Üstelik, eğer Matrani'de bir *matran* makamı olmuş olsaydı bu çok büyük ihtimalle dini kuruluşlarla ilgili kayıtlarda (Vakıf Defterlerinde) bulunurdu; halbuki kayıtlarda böyle bir bilgi yok. Hatta, 1691'den beri gayrimüslimlerden zorunlu olarak alınan vergi kayıtlarını gösteren Cizye Defteri'nde de (Erpolat, 2004, s. 198-99), Matrani ismi geçmiyor. Bu da yine köyün 18. ve 19. yüzyıllarda gayrimüslimlerin yaşadığı bir yer olmadığı kanaatini güçlendirmektedir. 1564 tarihli, Diyarbakır ve yöresine yönelik Osmanlı İmparatorluğu tarafından tutulmuş olan vergi ve nüfus tahrir defterinde (*Defter-i Mufassal-ı Liva-ı*

Diyarbakır) köyün ismi ve köyde yaşayan ve vergi veren *erkek* nüfusun isimleri yer alıyor, ama bu isimlerin hiçbiri bizi köyde gayrimüslimlerin yaşamış olabileceği sonucuna götürmüyor. Çünkü bu defterlerde kayıtlı isimler Müslümanların sıkça kullandığı isimlerdir (Ör; Ali, Mehmed, Mustafa, Mikail, İsmail, Cebail, Hamza, Ramazan, Murad ve Niyazi gibi). Bir ihtimal olarak köy hem Müslüman hem de Hıristiyanların beraber yaşamış olduğu bir yer olabilir; ancak büyük ihtimalle burada sadece Müslümanların yaşadığı sonucu daha olası görünmektedir. Kısacası, bugün Matrani’de yaşayan köylülerin sözlü ifadelerinde belirttikleri, köyün 1895’li yıllarda Hıristiyanların yaşadığı yolundaki iddialarına rağmen benim gözden geçirmiş olduğum ikincil kaynaklarda ve arşiv taramalarında bu iddiayı doğrulayacak bir bilgiye ulaşılmamıştır.

Sonuç olarak, araştırma için seçmiş olduğum bu dört köy de eskiden Hıristiyan nüfusun yaşamış olup olmadığı ile ilgili bilgiler kesin bir sonuca varmak için yetersiz kalmıştır. Zaten bu köylerde eskiden Hıristiyan nüfusun yaşamış olup olmadığı konusunun dikkatimi çekmesinin nedeni, bu köylerde eskiden Ermenilerin yaşadığı iddiası ve köylülerin 1915 yılındaki olaylara değinirken kullanmış oldukları terminolojyidi. Köylüler, yani 1990’lı yılların ilk yarısında ki köy boşaltmalarından önce burada yaşamış olanlar, bu topraklarda eskiden yani *tehcir / katliam/ fermane fila/ jenositten önce* Ermenilerin yaşamış olduğunu söylüyorlardı. Bu benim için dikkat çekiciydi⁹. Ancak köylülerin iddialarını araştırmaya başladığımda, bu iddiaların doğrulanmadığını gördüm. Mesela Beruk’ta iddialar tamamen ikinci ağızdan duyulmadır, çünkü köyde halen yaşamakta olan köylülerin aile tarihleri 1930’lardan öteye geçmemektedir. Diğer taraftan, Mira’nın boşaltılması (ki burada dolaylı bir boşaltmadan söz ediliyor) ile ilgili sözlü kaynakların verdiği detaylar başka kaynaklarla karşılaştırılamamıştır. Her ne kadar da İslamköy’ün mahallelerinden biri olan Vank ismi Ermenicede manastır anlamına gelse ve burada eskiden Hıristiyanların yaşamış olduğuna dair açık arkeolojik kalıntılar bulunsa da köylülerin Ermeni yerleşimi olduğunu iddia ettikleri İslamköy ismine ne Ermeni Patrikhanesi kayıtlarında ne de Kévorkian ve Paboudjian’ın, son derece detaylı hazırlanmış köy listelerinde rastlanmamıştır. Öte yandan Matrani ismi Süryaniler tarafından (ya da Keldaniler) piskoposluk makamına eşdeğer bir dini merteye anlamında kullanılsa da bu kelimenin burada yaşayan Süryaniler tarafından bu anlamda kullanıldığına ya da buraların eskiden Hıristiyan yerleşimi olduğuna dair herhangi bir bilgiye benim ulaşabildiğim Diyarbakır Vakıf ve Cizye Defterleri’nde veya nüfus ve vergi kayıtlarının tutulduğu diğer kaynaklarda (*Defter-i Mufassal-ı Liva-ı Diyarbakır*) rastlanmamıştır. Altını tekrar çizerek belirtmek isterim ki benim bu konuda yapmış olduğum araştırma daha önce de bahsetmiş olduğum nedenlerle, hiç bir şekilde detaylı ve derinlemesine bir araştırma değildir.

Benim için şaşırtıcı olan, yakın geçmişte ve içinde yaşadığımız modern zamanda yaşanan zorla yerinden edilme deneyiminin geçmişte yaşanmış olan başka bir yerinden edilme olayını ‘kolektif bir bellek’ gibi aynı şekilde hatırlaması ancak ‘toplucu hatırlanan’ ve iddia edilen *gerçeklerin*, yerinde yapılan araştırmalarla açık şekilde doğrulanamamış olmasıdır. Tabii ki belli bir yerde yaşayan insanlarda oluşan zihinsel dünya ile nesnel tarihi gerçekler birbirine tıpatıp uymayabilir ve aslında bu gibi durumlar bize o kişinin sosyal çevresi ile ilgili daha çok bilgi verir. Açıkçası araştırmanın bu kısmının plansız bir biçimde gelişmiş olması da

⁹ Fermane fila (gavurların fermanı): Anlatılanlara göre, jenosit terimi yaygınlaşmadan önce, Ermenilerle ilgili şiddet olaylarına değinirken köylüler ‘fermane fila’ ifadesini kullanıyorlarmış. Bu kavramın kaynağına dair kesin kanıt bulunamasa da köylülerin bu terimi Ermenilere (ve diğer Hıristiyanlara) yönelik bir ölüm yada sürgün emri anlamında kullandıkları sanılmaktadır.

köylülerin iddialarının doğruluğunun teyit edilememesine katkıda bulunmuştur. Buradan hareketle diyebiliriz ki bölgesel, köy bazında yapılacak kapsamlı ‘mikrotarihsel’ çalışmalar için iyi planlanmış ve etüt edilmiş araştırma planlarına ihtiyaç vardır. Öte yandan köylerin tarihleri ile ilgili yapılan araştırmalar her zaman şehirlerle ilgili araştırmalara göre daha karmaşık olagelmıştır; sosyal ve politik yaşamın şekillendiği kaynak, askeri gücün temelidir ve hatta idare şeklinin merkezindeki yerler şehirlerdir. Burada yaşadığımız deneyim de bunu kanıtlamış, Hıristiyanların tehciri konusuna Diyarbakır şehir ve ili bazında yapılan araştırmalar köy çalışmalarına nazaran daha fazla ışık tutmuştur.

1895’te yaşanan şiddet olayları

1895 yılı, Diyarbakır’da (merkez, vilayet ve sancaklarda) yoğun Ermeni karşıtı olayların, ayaklanma ve öldürmelerin yaşandığı bir dönemdi.¹⁰ Olaylara karışan çeteler, Ermenilerle diğer Hıristiyanlar arasında pek bir ayırım gözetmiyordu. Diyarbakır şehrinde Hıristiyanlara ait evler ve dükkanlar ateşe verilerek yerle bir edilmiş, köylerde ve civar yerlerdeki Ermeni ve Hıristiyanlar ‘ayıklanmış’ ve insanlar öldürülmüştü. Bazı kaynaklara göre, 1895 yılında Diyarbakır şehrinde yaşanan olaylarda 3,000 Ermeni (Hıristiyan) ölmüş, 2,000 ev ve 2,500 dükkan ve işyeri kundaklanmıştı.¹¹ Başka kaynaklara göre ise 300 Ermeni (Hıristiyan) öldürülmüştür Müslüman ölü sayısı ise 70’tir (Beysanoğlu, 2001, s.729).¹²

1884 ile 1910 tarihleri arasında Hadim-i Terrakki Mektebi¹³ Diyarbakır şubesi müdürlüğünü yapmış ve aynı zamanda milliyetçi cephe, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin önde gelen üyelerinden olan Mustafa Akif Tütenk, geriye içinde Diyarbakır’ın tarihi ile ilgili notlar bulunan el yazısı ile yazılmış dört defter bırakmıştır. Bu notlarda, 1895 yılında yaşanan Ermeni karşıtı şiddet olaylarına da yer verilmiştir. Tütenk’e göre, Alipunar (Diyarbakır’ın kuzeyi) ve Kıtırbil (Diyarbakır’ın güneydoğusu, Matrani’yi de içine alan bölgede, Hıristiyan nüfusun yoğun olduğu bu iki yerleşim yeri de, 4 Kasım 1895’te başlayan katliam olayları ile Ermeni (Hıristiyanlardan) nüfustan bir iki hafta içinde ‘temizlenmiş’ti. Olayları yatıştırıp, tekrar düzeni sağlamak isteyen padişah, Erzurum bölgesi komutanı Zeki Paşa’yı ve onun emri altındaki Hamidiye Alayı’nı Diyarbakır’daki olaylar için görevlendirir (Diyarbakır’daki Hamidiye Alayı ile ilgili açıklamaya aşağıda yer verilmiştir). Bölgenin ileri gelenlerinden Arif Pirinççizade’nin Hıristiyan karşıtı olayları körükleyenlerden biri olduğu tespit edilir ve Musul’a sürülür. Ancak daha sonra İstanbul’a çağrılan Pirinççizade bir yıla kalmadan tekrar Diyarbakır’a döner (Tütenk, 1956/1957/1958; Beysanoğlu, 2001, s.732).

Ağızdan ağıza anlatılan hikayelerle günümüze kadar gelen bölge tarihi ile ilgili iddialara bakılırsa, katliamın başlarında, Milan aşireti birliği reisi ve aynı zamanda bir kaç Hamidiye Alayı’nın komutanı olan Milli İbrahim Paşa, süvari birliklerinden birini Diyarbakır bölgesine

¹⁰ Bu kıyımlar sadece Diyarbakır ve civarında yaşanmamış, diğer bölgelere, örneğin Lice, Silvan, Palu, Ergani ve Çermik’e de yayılmıştır (Beysanoğlu, 2001a).

¹¹ Agos arşivi, bilgiler elektronik posta yoluyla 22 Eylül 2004 tarihinde alınmıştır.

¹² Burada benim için ibret verici olan Beysanoğlu’nun hala, hatta Diyarbakır tarihi hakkında yayınlanan en son kitabında (2001) bile Ermeni kayıpları; 300 Ermeni *ölü*, fakat müslüman kayıpları 70 müslüman *şehit* olarak telaffuz etmiş olmasıdır.

¹³ Hadim-i Terrakki Mektebi: Osmanlı İmparatorluğu döneminde Müslüman ilkokulu.

göndermiştir. Süvari birliğinin görevi şiddet ve yağmalama olaylarında taraf olmak değil, şiddete maruz kalan Hıristiyanları korumak ve katliamı kışkırtanlara karşı önlem almaktır. Bu süvari birliği Hedrik aşireti mensuplarından oluşmaktaydı (Hedrik aşireti Milan aşiretler birliğinin çekirdeğini oluşturan birkaç aşiretten biriydi) ve Milli İbrahim Paşanın oğullarından birinin komutası altındaydı. Birlik, Diyarbakır'ın 100 kilometre güneyindeki Malabadi Köprüsü'ndeki stratejik mevkiinden ayrılarak Diyarbakır şehir merkezine hareket etmişti. İbrahim Paşa, birliğin şehrin doğusundan geçen Dicle nehri kıyısında karargah kurmasını emretmiş ama tam bir yer belirtmemişti. Günümüzde Matrani'de yaşayan köylüler ve köy korucuları kendilerinin işte bu Hedrik Hamidiye süvari birliğinin soyundan geldiklerini iddia etmektedirler. Bu iddialara göre, 1895 yılında Matrani'de karargah kuran bu alayın daha sonra boş bulunan karargâhı Diyarbakır'dan gelen eşkiya tarafından talan edilmiştir.

Bölgenin ileri gelenleri ve onların devletle olan işbirliğinde değişen dengeler

Ermeni (Hıristiyan) karşıtı olayların yaşandığı dönemde, Diyarbakır bölgesinde yaşayan iki önemli grup göze çarpıyordu ve her iki grup da etnik anlamda Kürtlerden oluşuyordu. Ancak bu gruplardan biri daha çok Osmanlı yanlısı, diğer grup ise milliyetçi veya milliyetçi unsurlar taşıyan bir karakter göstermekteydi. Bölgede Osmanlı yanlısı diye nitelendirebileceğimiz grup, kendilerini padişaha ve padişahın bölgedeki gücünü temsil eden Hamidiye süvari alayına sadık hisseden ve daha çok aşiret halinde yaşayan göçebe ve köylülerden oluşmaktaydı. Bu grup, İbrahim Paşa'yı kendi liderleri olarak görüyordu. Öte yandan milliyetçi unsurlar taşıyan grup ise esasen kentli bir karaktere sahip olmakla birlikte kırsal kesimde önemli mal varlığı ve ticari menfaatleri olan ve bölgede saygın Kürt şahsiyetlerden ve nüfuzlu ailelerden oluşuyordu. Bu seçkinler grubu milliyetçi Jön Türkler hareketine ve İttihat ve Terakki Cemiyetine daha yakındılar. Bu grubun lideri Arif Pirinççizade idi.

Kısacası (bu konu ile ilgili) benim temel tezim, ya da belki daha uygun bir ifadeyle önermem, aşağıda açıklandığı gibidir; Diyarbakır bölgesinde yaşayan ve Osmanlıya, dolayısıyla Hamidiye Alayı'na sadık olan *Osmanlı seçkinler grubu* farklı dinler ve farklı etnik gruplardan oluştuğu için esas olarak Ermenilere ve Hıristiyanlara karşı bir düşmanlık beslemiyordu. Daha da ötesi Diyarbakır'daki Hamidiye Alayı'nın başında olan İbrahim Paşa'nın asıl düşüncesi, Viranşehir'i bölgenin önemli bir şehir merkezi haline getirmektir. İbrahim Paşa'nın Viranşehir'i önemli bir merkez haline getirme düşüncesi onun iş ve meslek kollarını büyük ölçüde ellerinde tutan Ermenileri (ve diğer Hıristiyanları) neden şehre yerleşmek için davet ettiğini ve onlara konukseverlik gösterdiğini de açıklamaktadır. Öte yandan *milliyetçi seçkinler grubu* müstesna bir gruptu ve *Türk milliyetçiliği* onların etnik kökenlerinden dolayı değil (bu grubun Diyarbakır'lı üyelerinin çoğunluğu Kürttü), Müslüman kimliklerinden dolayı aidiyet hissettikleri bir unsurdur.

Hamidiye Alayları

Hamidiye Alayları, 1891 yılında Kürt aşiret milislerinden kurulmuş, II. Abdülhamit'e bağlı (Adını da Sultan Hamit'ten alan) ve 1909'da dağıtılan süvari birlikleridir.¹⁴ Hamidiye Alayları paralel bir kontrol mekanizması oluşturmak amacıyla, diğer askeri birliklerden ve sivil bürokrasiden bağımsız, doğrudan sultana ve onun eniştesi ve aynı zamanda da bölgedeki Osmanlı ordularının komutanı olan Zeki Paşa'ya bağlı olarak kurulmuştu. 19. yüzyıl sonunda, herhangi bir birliğe bağlı olmadan ve normal hiyerarşiyi izlemeden görev verilmiş ve kendi aşiret reisleri tarafından yönetilen 55 süvari birliği bulunuyordu. En küçük süvari birliği 500, en büyük birlik de 1,150 kişiden (erkek) oluşuyordu. Sadece Kürt, Türkmen ve Arap (Sünni-Müslüman) aşiretlerine bu süvari birliklerini kurma izni verilmişti, ama gayrimüslimlerin kurduğu birimlere de rastlanmaktaydı. Mesela, Milan Aşiretler Topluluğu Başkanı İbrahim Paşa tarafından kurulan alaylardan biri Torınan aşiretindeki Yezidiler'den oluşuyordu ve alayın başında da yine bir Yezidi olan, Bîsarî Kolaz adında bir komutan bulunuyordu.

1895 yılında Matrani'ye yerleşmiş olan Kürt milisleri, Milan Aşiretler Topluluğu'nun çekirdeğini oluşturan aşiretlerden biri olan Hedrik (Hedrikan) aşiretine bağlıydılar ve kendilerinin, Hamidiye Alayları'nın önemli bir komutanı olan ve daha sonra *paşa* (general) rütbesine kadar yükselmiş bulunan Milli İbrahim'in soyundan geldiklerini iddia ediyorlardı. Milli İbrahim Paşa, Milan topluluğuna bağlı aşiretlerden, kendi komutası altında altı alay kurmuş, bölgedeki diğer aşiretleri de kendi birliklerinin kontrolü altına almayı başarmış ve sonunda kendi emrindeki alay sayısını yirmi civarına yükseltmişti (Arslan, 1992, s.49; İdikurt 1995, s.71). Kariyerinin başında, alay komutanı olarak Milli İbrahim, Viranşehir, Siverek, Direk ve Diyarbakır'da otoritesini kabul ettirmiş, 20.yüzyıl başlarında, gücünün doruklarına vardığında da bugün Mardin, Urfa ve Diyarbakır olarak bilinen bölgedeki çok büyük bir alanı kontrolü altında tutmuştu (İdikurt, 1995, s. 49).

Milli İbrahim Paşa ve Diyarbakır

Diyarbakır ve civarında yaşanan olaylarda öne çıkan en önemli isimlerden olan İbrahim Paşa ve ailesi ile şehir ileri gelenleri arasında çok fırtınalı bir ilişki yaşanmış olduğunu görüyoruz. Milli İbrahim Paşa'nın büyükdadesi Eyüp Bey, 19.yüzyıl başlarında, Cizre'de hüküm sürerek Bingöl havzası ile Sincar arasındaki bölgeyi yönetmişti. Eyüp Bey'in hükümlerindeki alan doğuda Muhammet Bey'in, güneyde ise Bedevi şeyhinin yönetimi altındaki topraklara komşu olan bir bölgeydi. Bu bölgedeki aşiret reisleri ile şehrin ileri gelen liderleri bir birleri ile sürekli savaş halindeydi ve bunlar aslında Osmanlı yönetimini fazla dikkate almıyordu. Bu duruma bir son vermek isteyen Osmanlı Devleti bir süre sonra harekete geçti. Eyüp Bey tutuklanıp Diyarbakır'daki hapisaneye götürüldü ve burada asıldı (Muhammet Bey de yakalanıp öldürüldü, tutuklanan Bedevi şeyhi de hapisanede öldü). İbrahim Paşanın dedesi Timavi Mardin'de karargâh kurmuş olan Osmanlı birliklerine karşı yürüyüşe geçmişti. Timavi'nin başını çektiği Milanlılar şehri ele geçirmeyi başarmasına rağmen burayı ancak

¹⁴ 1910 yılında Hamidiye Alayları'ndan, 29 aşiret süvari alayı oluşturulmuş ve bunlar daha sonra normal orduyla kaynaştırılmıştır. Bu alaylar 1913 yılında ordu içinde tekrar sınıflandırılmış ve bu kez Osmanlı ordusunun ihtiyat süvarileri olarak görevlendirilmiş, 1914'te dört tümen olarak yeniden gruplandırılmışlar ve Ağustos 1914'te de İhtiyat Süvari Müfrezelerine katılması düşünülmüş ise de başarısız olmuştur. Ericson' a göre, 'bu süvarilerin taktik performansları berbattı, disiplinsizdiler ve savaş becerileri düşüktü'. Sonuç olarak 29 süvari alayından 7'si hariç tamamı dağıtılmıştı (Erickson, 2006).

kısa bir süre ellerinde tutabildiler. Timavi Bey, Mardin'i ele geçirdikten kısa bir süre sonra bir çatışmada öldürüldü. Timavi Bey'in oğlu Mahmut Bey (İbrahim Paşa'nın babası) idareyi ele aldığında Aşiretler Birliği çaresizlik içindeydi ve dağılmaya başlamıştı. Düşman aşiretler, dağılmakta olan Aşiretler Birliği'nden geriye kalanların peşine düşmüş ve onları Diyarbakır ile Urfa arasındaki Karacadağ'a çekilmeye mecbur bırakmıştı. Bu zor duruma rağmen çabuk toparlanan Mahmut Bey, aşiretini Viranşehir'de bir araya toplamayı başarmış ve birkaç yıl içinde yeniden zenginlik ve refaha ulaşmıştı. Mahmut Bey büyüyen gücünün sembolü olarak Viranşehir'de bir kale yaptırmış ancak kale Diyarbakır'dan gelen birlikler tarafından yakılıp yıkılmıştı. İbrahim Paşanın babası daha sonra yakalanıp Diyarbakır'da hapsedilmiş ve ancak yıllar sonra Sultan Abdülaziz'in fermanıyla salıverilmişti.

Uzun süren mahpusluk yıllarına dayanamayan Mahmut Bey hapisten çıktıktan kısa bir süre sonra öldü. Mahmut Bey'in ölümünden sonra Milan'ların kontrolü İbrahim Paşaya geçti. Büyük dedesini asan ve babasının hayatını mahveden bu şehre İbrahim Paşa dostça davranmadı, hatta bazen Diyarbakır'dan gelen tüccarların kervanlarını yağmalattırdı. Sonunda İbrahim Paşa da yakalanıp diğer altı aşiret liderleri ile birlikte Sivas'a sürgüne gönderildi. Burada bulunan yedi aşiret lideri bir araya gelerek, Milan aşiretler birliğinin çekirdeğini oluşturdu. Bu aşiretler; Hedrik (Hedrikan), Torınan, Hacikan, Kuran, Kumnehşan, Çemikan, ve Sikan aşiretleriydi. Aşiret liderleri yaklaşık altı ay sonra, peşlerine düşen askerlere rağmen Sivas'taki sürgünden kaçmayı başardılar ve tehlikeli bir yolculuktan sonra Viranşehir'e ulaştılar (Sykes, 1915, s.302-319- 321).

Hamidiye Alayı'na katılan İbrahim Paşa (İbrahim'e *paşa* ünvanı yani o zamanki tuğgeneral rütbesi, 1902 yılında İstanbul'da ziyaret ettiği Sultan Abdülhamit tarafından verilmişti), babasının ülküsünü gerçekleştirmek; Diyarbakır'a rakip olacak yeni bir merkez yaratmak ve Viranşehir'i bölgede önemli bir merkez haline getirmek için çalışmalarına başladı. İbrahim Paşa Viranşehir'de bir çarşı kurulmasını sağladı ve çoğunluğu zanaatçi veya ustalık hüneri olan Hıristiyanları (Ermeni ve Keldanileri) şehre yerleşmeleri için teşvik etti. Viranşehir hızla büyüdü ve İbrahim Paşa da kendisini şehrin kurucusu olarak ilan etti (İdikurt, 1995, s. 70–71). Viranşehir'in öneminin artmasıyla birlikte şehre gelen kervanların kontrolünün İbrahim Paşa'ya geçmesini sağladı ve İbrahim Paşa kısa zamanda para ve servete kavuştu. Ermeni katliamının yaşandığı ve on binlerce insanın öldüğü 1895 yılında, İbrahim Paşa, hangi mezhepten olursa olsun, bütün Hıristiyanları korudu. Katliamların yaşandığı sırada İbrahim Paşanın hayatlarını kurtardığı Ermeni sayısının 10 binleri bulduğu tahmin edilmektedir (İdikurt, 1995, s.324).

İbrahim Paşa, şüphesiz Cizre'deki en önemli şahsiyettir. Daha 10 yaşındayken babası Diyarbakır'da hapisteydi ve kendisi de Mısır'da meteliksiz bir sürgün hayatı yaşıyordu. Şimdi ise Türk Ordusu'nda bir tuğgeneral, 14 bin mızraklı ve atlı süvarinin komutanı, 22 önemli aşiretin lideri ve Milli Kürtlerin reisi olarak karşımızda durmaktadır. [...] İbrahim aynı zamanda pek çok düşmanı olan, bulunduğu mevki gereği komşuları ile sürekli savaşmak zorunda kalan, aşiretinden korkmasalar, Arap ve Kürt aşiretlerinin onun ölmesini dört gözle bekledikleri bir adamdır. Böyle olmasına rağmen ben kendisi hakkında hiç bir zaman utanılacak bir durumdan bahsedildiğine veya haysiyetsiz bir suçlama ile karşılaştığına şahit olmadım. Gerçekten, İbrahim Paşa Ermenilerle kişisel bir bağı olmamasına rağmen, Ermenilerin katledilmesi halinde Siverek'i yok edeceğini söyleyip, Siverekliilere gözdağı vermekten bir an bile çekinmemiş ve böylece yüzlerce hayat kurtarmıştır. Diyarbakır ve Urfa'daki olayların en şiddetli zamanında binlerce insana yardım elini uzatmış, onları Viranşehir'deki karargâhında hiç bir karşılık beklemeden doyurmuş ve olaylar yatıştığında da bu insanlara eğer isterlerse üstünde sulh içinde çalışıp yaşayabilecekleri bu topraklarda kalma seçeneği sunmuştur. Ben eminim ki hiç kimse ona hükmettiği topraklar ve elde ettiği servet

için kin duymamaktadır ve kendisinin de işaret ettiği gibi, hükümranlığı altındaki topraklarda yaşayanlara koşmuş olduğu şartlar makul şartlardır. Her yıl Viranşehir'e göç eden Ermeni sayısının artması da bunu kanıtlamaktadır (Sykes, 1907, s.385–386).'

Kanıtlar göstermektedir ki Diyarbakır bölgesinde konuşlanmış bulunan Hamidiye Alayı ve özellikle de İbrahim Paşa buradaki Ermeni ve Hıristiyan nüfusu korumaya çalışmışlar ve hatta onları Viranşehir'e yerleşmeleri için teşvik etmişlerdir. Hatta bu yüzden daha sonraları İbrahim Paşa Türk milliyetçileri tarafından Ermeni ihtilalcilerin tarafını tutmakla suçlanmıştır.¹⁵

Bölge İleri Gelenleri

Diyarbakır'da Milli İbrahim Paşa'nın komutasındaki Hamidiye Alayları ile bölgenin ileri gelenlerini temsil eden Arif Pirinçizade önderliğindeki Pirinçizadelerle bölgedeki gücü elinde tutmak için sürekli bir mücadele yaşanıyordu. İbrahim Paşa, Arif Pirinçizade'nin otoritesini üç yönden tehdit etmekteydi: i) Diyarbakır'a giren ve çıkan ticaret yollarını kontrol altında tutuyordu, ii) şehrin etrafını çevreleyen topraklar ve burada bulunan köyler üzerinde belli bir hakimiyet sağlamıştı, iii) Viranşehir'i bir kent merkezi haline getirmeye çalışıyordu. Milli İbrahim Paşanın yükselen gücü, servetlerini ticaretten kazanan ve aynı zamanda da kırsal kesimde dikkate değer mal-mülk sahibi olan, hatta *Tanzimat* döneminde bölgede toplanan *timar* ve *zeamet* vergilerini toplama hakkını elde eden Diyarbakır'ın ileri gelenleri (zenginleri) için büyük bir endişe kaynağı haline gelmişti (1839-1876). Yörenin zengin ve etkili şahsiyetlerinden biri olan Arif Pirinçizade bu dönemde topraklarına toprak katmış (Arslan, 1992, s.52) ve Diyarbakır yakınlarında 30 köyün sahibi olmuştu (Kıran, 2003, s.188).¹⁶ Arif Pirinçizade'nin yeğeni olan Ziya Gökalp ve ailesi de şehrin güneydoğusunda bulunan beş köyün sahibiydi. Bu köyler Gökalp'in büyükbabasına, askerde yapmış olduğu hizmetlere karşılık *timar* olarak verilmiş, Gökalp de bu toprakları dedesinden miras olarak devralmıştı. Gökalp ailesinin sahip olduğu bu *timar* köylerinden en az ikisinde Hıristiyanlar yaşıyordu ve bunlardan biri de Şükürlü (bugün Diyarbakır'ın Çınar kazasında bulunan) köyüdü.

Arif Pirinçizade'nin oğulları, Ziya Gökalp ve Fevzi, ailenin daha genç üyeleri olarak daha sonraları hem yerel siyasette hem de ülke siyasetinde önemli rol oynayacaklardı. Ziya Gökalp, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hem bölgesel hem de merkez komitesinde liderlik konumuna

¹⁵Ericson Hamidiye alayının şöyle açıklanacağını düşünmektedir; Hamidiye alayı ve bağlı aşiretlerine tahsis edilmiş olan 10 bin atlı süvarinin büyük çoğunluğu 1914 yılları sonuna doğru terhis edilmiş, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya yayılan bu işsiz ve dağılmış insanlar köylerine döndüğünde yani 1915 baharında, Ermenilerin sürgün edilmesini kendilerine cazip bir iş edinme gibi görmüş olabilirler (buradaki sürgün aynı zamanda katliam olarakta farzedilmiştir (Ericson, 2006).

¹⁶Arif Pirinçizade Diyarbakır vilayeti matbaasında çalışmış ve 1877 yılındaki istifasına kadar Diyarbakır Gazetesi başyazarlığını yapmıştır. Bu tarihten itibaren ziraatçılık ve ticaretle uğraşarak servet kazanmış, toprak ve bir kaç çift satın almıştır. Takip eden yıllarda Vilayet Meclisi (*Meclis-i İdar-i Vilayet*) üyeliği, Diyarbakır Bayındırlık ve Ticaret Odası Başkanlığı (*Nafia ve Ticaret Riyasetleri*) ve *İstinaf Mahkemesi üyeliği de yapan Pirinçizade daha sonra Diyarbakır Belediye Reisi ve 1908 yılında da Mebus seçilmiştir (Kara Amid, 1909).*

kadar yükselecekti (daha sonra, Gökalp, bilindiği üzere Türk milliyetçi düşünür ve yazarlar arasındaki en tanınmış ve en nüfuzlu şahsiyeti olmuştur). Diğer kardeş Fevzi Pirinççizade ise Nafia Vekilliğine (Bayındırlık Bakanı) kadar yükselmiş ve 1921 ile 1925 yılları arasında Fevzi Çakmak (1921-1922) ve Ali Fethi Okyar'ın başbakanlığındaki (1923-1925) üç ayrı hükümette de aynı görevi sürdürmüştür. Ancak bundan önce ve konumuz açısından da asıl önemli olanı Fevzi Pirinççizade'nin, Teşkilat-ı Mahsusa'nın Diyarbakır şubesinin yönettiği operasyonlarla, Ermenilerin kitlesel katliamı ve sürgüne gönderilen Ermenilerin belli bölgelerde tasfiye edilmesinde çok büyük bir rol oynamakla suçlanmaktadır (Dadrian, 1993).¹⁷

Bir yandan Hamidiye Alayları'nın terhis edilmesi ve Ziya Gökalp'in İttihat ve Terakki'nin gizli kanadı ile olan bağı yerel politikada önemli bir rol oynamış, öte yandan bölgede seçime gidilmesi ve seçimde Arif Pirinççizade'nin Diyarbakır Belediye Başkanı seçilmesi buradaki ileri gelenlerin daha da güç kazanmasına yol açmıştır.¹⁸ Yukarıda değinildiği gibi, Arif Pirinççizade 1895 yılındaki şiddet olaylarını tahrik edenlerden biri olarak saptanmış ve Diyarbakır'dan sürülmüş ve hatta oğlu Fevzi de aynı türden suçlamalara maruz kalmıştı. Bu olayların ışığında bölgedeki seçkinler arasında hangi grubun, Hamidiyelilerin mi yoksa diğer ileri gelenler grubunun mu 1915 yılında Diyarbakır yöresinde yaşanan Ermeni (Hıristiyan) sürgünü ve katliamından sorumlu olduğunu kestirmek zor olmasa gerek. Bu olayların ışığında, 1915'te Diyarbakır yöresinde yaşayan Ermenilerin (Hıristiyan) sürgünü ve katliamından, bölgede öne çıkan gruplar arasında hangisinin, seçkinlerin oluşturduğu bölge ileri gelenlerinin mi yoksa Hamidiyelilerin mi sorumlu olduğunu kestirmek zor olmasa gerek.

Siyaseten, bahsi geçen iki seçkinler grubu ve onların lideri konumundaki kişiler arasında derin farklar vardı. Bu farklılıkları kavramak için impartorluktan, ulusa dayalı bir devlete dönüşme sürecindeki bir politik zeminden bahsettiğimizi unutmamalıyız. 18. yüzyılda bütün büyük imparatorluklar ve siyaset teorisyenleri, disipline edilmiş, üretken bir nüfusu hükümdarlığın en önemli serveti olarak kabul ediyordu. Bu imparatorlukların hedefi, evlilik ve fetih yoluyla nüfuslarını arttırmaktı ve bunu yaparken de insanların (kültürel) özelliklerine önem verilmiyordu. Ancak, 20. yüzyılın başlarında, milliyetçi akımlar Türkiye'ye yayılmış, politik

¹⁷Erickson'a göre Teşkilatı Mahsusa, gönüllü katılımcılardan oluşan ancak profesyonel askerler tarafından yönetilen çok amaçlı bir örgüttü ve modern anlamdaki gizli istihbarat teşkilatı gibi işlev görmekteydi. Düşman tarafında ayaklanmaları kışkırtmak, gerillaya karşı savaşmak, kendi topraklarındaki ihtilalcileri ayaklanmaları için deteklemek, casusluk ve karşı casusluk yapmak ve askeri güçlerin yetki ve görev alanlarına uymayan diğer başka görevleri yerine getiriyordu. Pek çok tarihsel olaya göre Teşkilatı Mahsusa direktiflerini İttihat ve Terakki'den yada İçişleri Bakanlığı'ndan aldığı ileri sürülüyorsa da arşiv kayıtları Teşkilatı Mahsusa'nın 1. Dünya Savaşı zamanında Savunma Bakanlığı tarafından yönetildiğini göstermektedir. Öte yandan, Teşkilatı Mahsusa'yı İttihat ve Terakki'nin üst düzey yöneticilerinden Bahattin Şakir'in de yönetmiş olduğu bilinmektedir. Erickson'a göre Kafkas Cephesi birliklerinin görevlendirme alanları ve görev yerlerine bakıldığında Teşkilatı Mahsusa birimlerinin bu cephedeki yerlerinden alınmadığı ve dolayısıyla Ermenilerin sürülmesi ve katledilmesi olaylarında görev almadığı anlaşılmaktadır. Ericson'un bu tezi bu çalışmada altını çizmek istediğimiz görüşü desteklemekte ve tarihte yaşananların yeniden inşa edilmesi ve tarihsel olayların tarifinde kaba genellemelerden ve milliyetçi ayak diremelerden kurtulabilmek için bir dizi mikro araştırmanın gerekliliğini bize tekrar göstermektedir.

¹⁸ 5 Ekim 1877 tarihinde kabul edilen belediye kanununa göre (Dersaadet ve Vilayet Belediye Kanunu, 27 Ramazan 1294). Belediye Meclisi üyeleri her dört yılda bir yapılan yerel seçimlerle belirleniyordu. Meclis üyelerinin sayısı her belediyenin nüfusuna göre 6 ile 10 kişi arasında değişiyordu ve belediye başkanını hükümet bu üyeler arasından seçerek atamasını yapıyordu.

yapı (devlet) ile kültürel (millet) beraberliğin uyuşması gerektiği, bir devletin gücünün, yönettiği insanların belli bir kültürel kimliğin ideallerine ne derecede sahip çıktığına bağlı olduğu fikri önem kazanmıştı (Koehl, 1953, s.231). O dönemde devletlerin sınırları ile 'kültürel birimler' nadir olarak birbiriyle koşturduğundan, insanları başka yerlere yerleştirmek, sınır dışı etmek ve bölgeden temizlemek yöntemiyle bu durumun düzeltilebileceği ve var olan haritaya göre kültürel birimlerin de ayarlanabileceği fikri itibar görmeye başlamıştı. İşte burada birbiriyle çatışan iki fikir olarak karşımıza çıkan emperyalist ve milliyetçi fikirler İbrahim Paşa ile Ziya Gökalp arasındaki farkların temelinde yatıyor. Bir başka deyişle, Diyarbakır'ın önde gelen bu iki şahsiyeti arasındaki mücadele aynı zamanda iki farklı dünya görüşünün çarpışmasını da temsil ediyordu.

Milli İbrahim Paşa'yı Osmanlı İmparatorluğu politik sisteminin tipik bir temsilcisi olarak ele alabiliriz. Onun boyunduruğu altındaki aşiretler birliği, farklı dinsel ve etnik kökenlerden gelen insanların bir arada yaşadığı bir aşiretler birliğiydi. Onun siyasi otoritesi 'etnik gruplar ve dinler üstü' bir otoriteydi ve kendilerine, etnik olarak Kürt, Zaza ve Arap diyen ve dini olarak da Sünni, Alevi ve Yezidi olarak ayrılanlar tarafından (Milan'da olduğu gibi) kabul görmekteydi. Bu türden bir siyasi otorite ve yönetim tarzı tabii ki homojen bir toplumu hedefleyen ideal ulus-devlet tarzı otoriteden çok farklıydı ve zaten daha sonraları da bu iki yönetim anlayışı kendi aralarında büyük bir çatışmaya neden olacaktı. Mark Sykes'in dediği gibi, 'O'nun şahsında [İbrahim Paşa] öyle bir karakter [...]görüyoruz ki böyle bir adama çok yakın zamanda Türkiye'de bile yer olmayacaktır' (Sykes, 1915, s.326). Öte yandan Ziya Gökalp'in karakterinde ise hayatı milliyetçi fikir ve ideallerle yoğrulmuş bir kişilik görülmektedir. Ziya Gökalp'in nazarında, nasıl ki bir insanın iki farklı kişiyi aynı ölçüde sevmesi imkansızdı işte farklı din ve etnik gruplardan gelen insanların ortak bir anayurdu ve ortak bir ulusu olması da aynı ölçüde imkansızdı. Bu yüzden de devletin tek bir ulus tarafından (Türk ulusu tarafından) ele geçirilmesi, hayati önem taşıyan bir süreçti. Daha da ötesi, Gökalp, laik bir devlet ve çağdaş uygarlığı savunmasına rağmen İslam dinini *Türk kültürünün* yaratılmasında temel bir unsur addediyordu (Gökalp, 1959, s. 81).

İbrahim Paşa ile Diyarbakırlı ileri gelenler arasında zaman zaman alevlenen zıtlık, yıllarca içten içe devam etti. 1905 yılında ise Arif Pirinççizade liderliğindeki Diyarbakırlı bazı önemli şahsiyetler, şehirdeki telgrafhaneyi işgal ederek imparatorluk ile doğudaki vilayetler (Musul da dahil diğer bir çok vilayet) arasındaki ana haberleşme yolunu kontrol altına aldılar. Padişaha bir telgraf gönderen işgalciler, İbrahim Paşa'nın kanunsuz işlere karıştığını (soygun ve hırsızlık) bildiriyor ve padişah tarafından cezalandırılmasını istiyorlardı. Telgrafi imzalayanlar arasında Ziya Gökalp de vardı.¹⁹

Bu işgalden iki yıl sonra, 1907'de, bu kez hem valilik makamının hem de telgrafhanenin işgal edilmesini planlayanlardan biri yine Ziya Gökalp idi ve padişahı İbrahim Paşa'ya karşı önlem almaya zorlamayı hedefliyordu. İddiaya göre, sözde İbrahim Paşa 16 bin silahlı askerle Diyarbakır'ı kuşatmıştı ve hücumu hazırlanıyordu.²⁰ Padişaha gönderilen bu telgrafta, İbrahim

¹⁹ Ziya Gökalp'in ilk kitabı olan Şaki İbrahim Destanı'nda Gökalp, İbrahim Paşa'yı yerden yere vuruyor ve onu bir eşkiya ve hırsız olarak tasvir ediyordu.

²⁰ Diyarbakır'daki siyasi ortam çok kritik bir dönemeçtiydi. Telgrafhanenin işgalini planlayanlar burayı korumak ve Osmanlı kuvvetlerine geçmesini önlemek için 400 kişilik bir silahlı birlik oluşturmuşlardı. Diyarbakır valisinin yabancı konsolosluğa sığınması da krizin ortaya çıkmasına yardımcı olmuştu.

Paşa'ya yöneltilen suçlamalardan biri de İbrahim Paşa'nın Ermeni komitacılara yardım ettiği yolundaki iddiaydı (Hanioğlu, 2001). 1908'de Osmanlı ordu birliklerine İbrahim Paşa'ya karşı harekete geçme emri verildi. Bu sırada Arif Pirinççizade belediye reisi olmuş ve aynı yıl içinde mebus olarak Meclis-i Mebusan'a seçilmişti (Bir sonraki yıl da ölen babasının yerine Fevzi Pirinççizade mebus seçilmişti (Kansu, 1997, s. 282-283). Arif Pirinççizade İbrahim Paşa'ya karşı Osmanlı birliklerini desteklemek için 2 bin gönüllüden oluşan bir ordu kurdu. Kurulan bu orduya gönüllü olan biri de Ziya Gökalp'ti, ancak aile ve arkadaşları kötüye giden sağlığı nedeniyle Gökalp'e orduya katılmaması için baskı yapınca o da bu fikirden vazgeçti (Beysanoğlu, 1956, s. 154-171; Göksel, 1956, s.128).

Sonuç

Bu araştırmada elde edilen bulgular, bize, Ermenilere karşı uygulanan şiddet olaylarında yöredeki *kentli (milliyetçi) ileri gelenler* grubunun önemli bir rol oynadığını, öte yandan *köylü-göçebe ileri gelenler grubu* diye tanımladığımız grubun ise bu şiddet olaylarına karşı Ermenileri koruyucu bir rol üstlendiğini göstermektedir. Zaman içinde kentli ileri gelenler grubu, biraz da İTC ile olan bağları nedeniyle güç kazandı. 1908'de İTC devlet kontrolünü ele geçirince, köylü seçkinler grubu ele geçen her fırsatta ezildi, seçkinlerin katıldığı ya da desteklediği orduyla ilgili her türlü devlet gücü veya gönüllü güçlerle ilgili seferberliklerde saf dışı bırakıldı. Bu tarihten sonra Diyarbakır'daki Ermeniler artık korunmasız kalmış ve 1915 yılında gelişecek olan olaylara karşı muhafazasız yakalanmıştı.

Ancak, bu araştırmanın asıl hedefi ve umuyorum ki değeri, bir tarihsel önermenin başka bir önermeye karşı doğruluğunu ispat etmek değil (*jenosit* tartışmasına katılmak hiç değil), fakat 1850 ile 1920 tarihleri arasında Anadolu'da yaşanmış olan acı olayların kavranmasına mikro araştırmaların nasıl katkıda bulunabileceğini göstermektir. Bu araştırmanın mikro ölçekli tarih yazımına (historiography) yapabileceği katkı, başka bir araştırma projesinin araladığı bir kapı olduğu için kapsam olarak sınırlı kalmak zorundaydı. Bilindiği üzere mikro-araştırma çalışmalarında konu bütünüyle ve detaycı bir anlayışla ele alınmalıdır. Ben Deringil'in dileğine tamamen katılıyorum; tarihçiliği, üstüne çökmüş olan ağır milliyetçi tabakadan kurtarmalıyız (Deringil, 1998, s. 69-70). Benim bu çalışmada elde etmiş olduğum güncel veriler, Deringil'in ortak bir projeyle elde edilen verilerin karşılaştırılması ve birleştirilmesi suretiyle derlenen yeni bilgilerin mikro düzeyde özgün bir inceleme çalışmasının, yani bu konudaki bir *monografinin* temelini oluşturulması teklifine bir katkı olarak sunulmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısı ile 20. yüzyılın ilk on yılında Osmanlı buyruğundaki İç Anadolu ve Doğu Anadolu topraklarında, yani çökmekte olan bir imparatorluğun bu çok kültürlü cemiyetinde neler yaşandığına dair gerçek fotoğrafı ancak bölgesel çerçevede yapılacak araştırmalarla gün ışığına çıkarabilir ve yaşanan girift olayları gerçek anlamıyla ancak bu şekilde kavrayabiliriz. Aksi takdirde kendimizi olayları tek yanlı ve tekrar tekrar tasvir etmekten alıkoyamaz, yaşanan olaylar ve sosyal ilişkilerin iç yüzünü otantik bir şekilde ortaya çıkarmayı ve özellikle Hıristiyan nüfusun maruz kaldığı korku buhranını anlamayı başaramayız.

Kaynakça

- ANSCHÜTZ, Helga. *Die Syrischen Christen vom Tur 'Abdin*, Würzburg: Augustinus Verlag 1984.
- ARSLAN, Rıfki. *Diyarbakır'da toprakta mülkiyet rejimleri ve toplumsal değişme*. Diyarbakır Tanıtma, Kültür ve Yardımlaşma Vakfı, Diyarbakır 1992.
- ASLAN, Günay. *Yeni Özgür Politika* gazetesi, 1 Nisan, Cumartesi. Medya Pres - Und Werbeagentur GmbH, Neu Isenburg 2006.
- BEYSANOĞLU, Şevket. Ziya Gökalp'ın ilk yazı hayatı. Diyarbakır Tanıtma Derneği. 1956.
- BEYSANOĞLU, Şevket. *Diyarbakır tarihi, anıtları ve kitabeleri ile Cumhuriyet Dönemi Cilt 2*. Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları. Diyarbakır 2001.
- BRUÏNESSEN, Martin van and Boeschoten, Hendrik (eds.). *Evliya Çelebi in Diyarbakir (Evliya Çelebi Diyarbakır'da)*. E.J. Brill. Leiden, New York, Copenhagen, Köln 1988.
- BULUT, Mustafa Yabancı *Kaynakları göre Diyarbakir Vilayetinde Sosyo Ekonomik Yapı 1870-1900*. Yanınlanmamış Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat ABD. İstanbul 2001.
- DADRİAN, Vahakn. 'The Role of the Special Organization in the Armenian Genocide during the First World War' in Panikos Panayi, ed., *Minorities in Wartime: National and Racial Groupings in Europe, North America and Australia in Two World Wars*, s.58-63. Oxford: Berg 1993.
- DADRİAN, Vahakn. *The Key Elements in the Turkish Denial of the Armenian Genocide: A Case Study of Distortion and Falsification*. Cambridge, MA ve Zoryan Institute, Toronto 1999.
- DADRİAN, Vahakn.. *History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*. Providence, Berghahn Books. Oxford 2005a
- DADRİAN, Vahakn. 2005b. *Dr. Vahakn Dadria'nın Guenther Lewy'ye cevabı*. <http://www.armeniangenocide.com/forum/showthread.php?t=1079>.
- Dahiliye Vekâleti. Vilâyetler İdaresi Umum Müdürlüğü, Diyarbakır Vilayeti (yayınlanmamış kurum içi döküman). Ankara 1959.
- DERİNGİL, Selim. 'In Search of a Way Forward: A Response to Ronald Grigor Suny', in *Armenian Forum*, Summer 1998, s.69-71
- ERICKSON, Edward J. 'Armenian Massacres: New Records Undercut Old Blame. Reexamining History'. *The Middle East Quarterly* gazetesi (Summer 2006, XIII.3) Philadelphia 2006. <http://www.meforum.org/article/991>.
- ERPOLAT, Mehmet Salih. 2004. "Cizye defterlerinin sosyal ve iktisadi tarih araştırmaları açısından önemi: Diyarbakır örneği." *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 2: 189-204.
- GÖKALP, Ziya. 'Şehir Medeniyeti, Köy Medeniyeti' in *Küçük Mecmua*, Sayı 30, 10 Ocak 1923, pp. 4-7 (yeniden basılan Gökalp. 1992.) *Kürt Esîretler hakkında Sosyolojik Tetkikler*. İstanbul. Sosyal Yayınları. İstanbul 1923 (1992).

- . *Turkish Nationalism and Western Civilization*. İngilizceye Çeviren N. Berkes. Columbia Üniversitesi Yayınları. New York 1959
- . *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak*. Bordo Siyah Yayınevi. İstanbul 2004.
- GÖKSEL, Ali Nüzhet. Ziya Gökalp hakkında Makale ve Ön Fikkra. Yenilik Basımevi. Ankara 1955.
- GÖKSEL, Senihe. 'Annem Vecihe Ziya Gökalp', *Ziya Gökalp ve Açılan Ziya Gökalp Müzesi*. Diyarbakir Tanıtma Derneği. İstanbul 1956.
- HANİOĞLU, M. Şükrü. *Preparatuons for a Revolution. The Young Turks 1902-1908*. Oxford University Press. Oxford 2001.
- JONGERDEN, Joost. 'Contested Spaces in Landscapes of Violence. Displacement and Return in Diyarbakir at the turn of the 20th Century', in *Kurdische Studien*, Volume 4-5, s. 61-89. Berlin 2004-2005.
- İDİKURT, Hasan. *Geçmişten Günümüze kadar Viranşehir*. (kendi yayını). Viranşehir 1995.
- İLHAN, Mehdi. 'Some notes on the settlement and population of the Sancak of Amid according to the 1518 Ottoman Cadastral survey', in *Tarih Arastirmalari Dergisi* 14:415-36. Ankara 1981
- İLHAN, Mehdi. "XVI Yüzyılın ilk yarısında Diyarbakir Şehrinin nüfusu ve vakıfları: 1518 ve 1540 tarihli tapu tahrir defterlerinden notlar." *Tarih Arastirmalari Dergisi* 1992-1994 16:45-110.
- KANSU, Aykut. *The Revolution of 1908 in Turkey*. Brill: London, New York, Köln 1997.
- KARA Amid. 'Memleketimizce Çok Acı Bir Kayıp ve Büyük bir Üzüntü' ('Memleketimizce Bir Diya-i Elim ve Teessüf-ü Azim'), *Amid-i Sevde (Kara Amid) Gazetesi*, 3. sayı, sayfa: 39, Diyarbakir 1909.
- KARPAT, Kemal. *Ottoman Population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics*. The University of Wisconsin Press. Wisconsin 1985
- KEVORKİAN, Raymond H. and Paboudjian, Paul B. *Les Armeniens dans l'Empire Ottoman*. ARHIS. Paris 1992
- KIRAN, Eyüp.. *Kürt Milan Esîret Konfederasyonu, ekolojik, toplumsal ve siyasal bir inceleme*. Elma. İstanbul 2003.
- KOEHL, Robert L. "The Politics of Resettlement." *The Western Political Quarterly* 6: 231-242. University of Utah. 1953
- LEWY, Guenter. *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey: A Disputed Genocide*. University of Utah Press. 2005a.
- LEWY, Guenter. 'Revisiting the Armenian Genocide', in *The Middle East Quarterly*, Fall 2005, XII.4. Philadelphia 2005b
- LEWY, Guenter. 'Correspondence. Revisiting the Armenian Genocide. Guenter Lewy responds' in *The Middle East Quarterly*, Winter 2006, XIII.1). 2006.
<http://www.meforum.org/article/895>.
- MCCARTHY, Justin. *Muslims and Minorities, the population of Ottoman Anatolia and the end of the Empire*. New York University Press. New York and London 1983
- Salname-i Diyarbekir 1286-1323 (1869-1905), Dördüncü Cilt, Diyarbakir Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Diyarbakir 1999.
- SYKES, Mark. "Journeys in North Mesopotamia". *Geographical Journal* 30: s. 384-398

- SYKES, Mark. *The Caliphs' Last Heritage*. MacMillan and Co. Londra 1915.
- TUNCER, Orhan Cezmi. *Diyarbakir Kiliseleri*. Büyük Şehir Belediyesi. Diyarbakir 2002.
- İçişleri Bakanlığı. *Dahiliye Vekâleti, Vilâyetler İdaresi Umum Müdürlüğü*. Ankara. 1959.
- TÜTENK, Mustafa Akif. 'Diyarbakir son 60 yıllık (1892-1952) Vakaları', *Kara Amid*: 311-358. Diyarbakir 1956-1957-1958.
- WIESSNER, Gunnar. *Hayoths Zor - Xavasor*. Ludwig Reichert Verlag. Wiesbaden 1997
- YILMAZÇELİK, İbrahim. *XIX Yüzyılın ilk yarısında Diyarbakir (1790-1840) – fiziki, idari ve sosyo-ekonomik yapısı*. Türk Tarihi Kurumu. Ankara 1995.

Tablo 1: 1518 ve 1540 yıllarında Diyarbakır şehrinin nüfus özellikleri

	1518	1540	Artış oranı (%)
Müslüman	8,444	8,761	+4
Hristiyan	5,985	11,612	+94
Yahudi	157	160	+2

Toplam **14,568 20,533 +41**

Kaynak: İlhan, 1994. s.59

Tablo 2: Diyarbakır Şehir Nüfusu

1870	1873	1882	1891
21,322	12,000 (*)	10,655 (*)	66,177

* kadın nüfus dahil edilmemiştir.

Kaynak: *Diyarbakır Salnamesi*, 1999.

Tablo 3: Diyarbakir Salnameye (1890) göre Diyarbakir Vilayet ve Sancakların nüfusu

Sancak	Diyarbakir Vilayet																								Toplam	
	Müslüman		Ermeni		Ermeni Katolik		Rum Ortodoks		Rum Katolik		Suryani Ortokoks		Suryani Katolik		Protestan		Musevi		Kıldani		Yezidi		Kıptı			
	erkek	Kadın	erkek	kadın	erkek	kadın	erkek	kadın	erkek	kadın	erkek	kadın	erkek	kadın	erkek	kadın	erkek	kadın	erkek	kadın	erkek	kadın	erkek	kadın		
Diyarbakir	21945	23093	5407	5456	584	549	121	99	39	28	2131	1965	204	172	573	532	175	142	493	425	434	542	5	2	66117	
Siverek	23307	10862	791	791	25	54	-	-	-	-	260	325	-	-	152	136	51	81	-	-	1500	-	-	-	38335	
Silvan	6197	5374	3738	3173	27	14	86	78	-	-	294	244	-	-	52	31	-	-	59	60	-	-	-	-	19427	
Lice	11074	10046	2419	2171	-	-	-	-	-	-	462	382	-	-	148	136	-	-	-	-	-	-	-	-	26838	
Direk	5206	4483	185	159	133	108	-	-	-	-	51	48	-	-	78	69	-	-	-	-	-	-	-	-	10520	
Subtotal	67729	53858	13540	11750	769	725	208	177	39	28	3198	2964	204	172	1003	904	226	223	552	485	1934	542	5	2	161237	
Mardin	15645	10415	-	-	1455	1389	-	-	-	-	1892	1514	588	597	283	277	-	-	191	134	266	-	-	-	Mardin Sancağı	34646
Cizre	6505	3933	26	27	599	524	-	-	-	-	555	475	-	-	19	16	58	68	-	-	25	23	-	-	12843	
Midyat	11275	1106	-	-	129	113	-	-	-	-	2131	22163	-	-	306	322	-	-	-	-	279	204	-	-	27928	
Avine	11762	10309	-	-	84	58	-	-	-	-	199	164	-	-	144	120	-	-	-	-	-	-	-	-	22840	
Nusaybin	3893	3589	-	-	-	-	-	-	-	-	1280	1308	-	-	-	-	179	161	-	-	165	82	-	-	10657	
Subtotal	49080	39252	26	27	2267	2074	-	-	-	-	6052	5624	588	597	752	735	237	229	191	134	735	309	-	-	108914	
Maden	20633	18174	2267	1844	132	165	446	372	-	-	-	-	-	-	32	27	-	-	-	-	-	-	33	39	Maden Sancağı	44155
Palu	20397	17155	7019	6360	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	111	117	-	-	-	-	-	-	-	-	44155	
Çermik	15016	13426	1784	1620	165	140	-	-	-	-	-	-	-	-	448	402	163	156	-	-	-	-	-	-	33320	
Subtotal	56046	48755	1170	9824	297	305	446	372	-	-	-	-	-	-	582	546	163	156	-	-	-	-	33	39	128634	
Total	172855	141865	24636	21601	3333	3104	654	549	39	28	9255	8588	792	769	2337	2185	626	608	742	619	2669	852	38	41	398785	
		314720		46237		6437		1203		67		17843		1561		4522		1234		1361		3521		79		

Kaynak: *Salname-i Diyarbekir*, dördüncü cilt, s.166

Tablo 4: Diyarbekir Vilayetinde Müslüman ve Gayre Müslüman, 1897

Sancak	Müslüman	Rum	Ermeni				Katolik		Yahudi	Yabancı	Toplam Müslüman	Toplam Gayre Müslüman	Toplam	Ermeni oranı (tüm mezhepler) ²¹
			Ortodoks	Katolik	Protestan	Latin	Kildani	Suryani						
Diyarbekir	123,646	449	25,920	1,310	1,932		1,037	6,486	449	3	123,646 (76,68)	37,586 (% 23,32)	161,232	18.09
Ergani	104,624	917	19,937	391	1,224				305		104,624 (%82,12)	22,774 (%17.88)	127,398	16.92
Mardin	91,953		111	5,700	1,137			13,331	537		91,953 (%81,54)	20,816 (% 18.46)	112,769	6.16
Toplam	320,223	1,366	45,968	7,401	4,293		1,037	19,817	1,291	3	320,223	81,176	401,399	11.45

Kaynak:Karpaz, 1985. s. 196-197

²¹ Karpaz'ın orijinal tablosunda sadece Ortodoks Ermeni mezhebi hesaplanmıştır.